
Cambre, Pambre e outros topónimos en -bre

Juan J. Moralejo

Universidade de Santiago de Compostela¹

Resumo:

No conxunto de topónimos hispano-célticos compostos con *-briga* (*-bria*, *-bra*, *-bre* ...) hai algúns anómalos polo fonema nasal *-m-* que parece cerrar o primeiro termo (por exemplo, *Conim-briga*, *Cam-bre* ...). Proponse aquí unha reinterpretación etimolóxica que corrixe esa anomalía: en *Coni-mbriga*, *Ca-mbre* ... non temos *-briga* ‘altura > castro, vila’, senón *-mbriga* ‘marca, linde, territorio’.

Palabras chave:

Linguas paleohispanas, toponimia céltica en *-briga*, *-mbriga*.

Abstract:

Among the hispano-celtic toponyms with second term -briga (-bria, -bra, -bre ...) there are some anomalous items whose first term seems to end in a nasal phoneme -m- (Conim-briga, Cam-bre ...). We propose a new etymology in order to eliminate this formal anomaly: in Coni-mbriga, Ca-mbre ... we do not have -briga ‘height > town’, but -mbriga ‘border, land’.

Key words:

Palaeohispanic languages, celtic toponymy in -briga, -mbriga.

No mapa de Hispania hai unha notable cantidade de topónimos formados co lexe-
ma *br̥īg-*, que pode ser raíz de termos simples (*Brigaecium*, *Brigantium*, *Brigantia*)
e, sobre todo, pode ser segundo elemento de termos compostos (*Mirobriga*,
Καὶ τὸ βριξ, *Aviliobris* ...); desde sempre coñécese a vinculación destes topónimos
cos *celtas*, *celtíberos* e *célticos* de que falan as fontes literarias e sábese que *-briga*
significa ‘vila, cidade’; os nomes híbridos *Augustobriga*, *Flaviobriga*,
Caesarobriga, etc. (cos seus paralelos doutras áreas célticas, *Augustodunum*,

¹ Estas notas de toponimia son do Proxecto de Investigación *Hidronimia Prerromana de Gallaecia*, subvencionado pola Xunta de Galicia (PGIDT99PXI20402A), en que traballo coa colaboración inestimable da Profª Titular Drª Mª Xosé García Blanco.

Nas citas bibliográficas atéñome ás siglas habituais en *L'Année Philologique* e máis na *Linguistic bibliography... / Bibliographie linguistique* ... (Dordrecht: Spectrum, 1948-).

Caesarodunum, etc.) que romanos e indíxenas romanizados deron a vellas ou novas entidades de poboación certifican o que digo. Desde moito antes de que a Lingüística teña rigor en Historia e Comparación de linguas, tamén se sabe que o reparto de *-briga* se contrapón ó dos topónimos ibéricos, non indoeuropeos (S. e E. de Hispania), *Ilerda*, *Iluro*, *Iliturgi* ... en que se recoñece un primeiro termo *ili-*, *ilu-* (e outras variantes *ilti-*, *iltu-* ...) que tamén parece significar ‘vila, cidade’²

En Humboldt, *Prüfung der Untersuchungen über die Urbewohner Hispaniens vermittelt der Vaskischen Sprache* (Berlin 1821)³ temos, seica, a primeira colleita e observación sistemática dos topónimos en *-briga*, pegada dunha poboación céltica dentro da unidade e do protagonismo (*vasco*-)ibérico que Humboldt afirmaba para Hispania. Os topónimos con segundo termo *-briga*, *-brix* ocuparon lugar importante na obra doutros estudiosos do celtismo hispano, por exemplo, D’Arbois (1893-1894) e, sobre todo, Untermann (1961), que con eles e outros materiais onomásticos delimitou a Hispania indoeuropeizada, en contraposición, mais tamén superposición, coa non indoeuropea dos topónimos ibéricos con *il(t)i-*, *il(t)u-* (*Ilirta* / *Ilerda*, etc.) e dos topónimos meridionais e sudoccidentais con sufixos (ou lexemas) *-ippo*, *-uba*, *-igi*, *-ucci* y *-urgi* (*Olisippo*, *Onuba*, *Astigi*, *Itucci*, *Aurgi* ...). No acopio e na interpretación de topónimos con *-briga* e demais variantes antigas, medievais e modernas destacan os estudos de Albertos (1990), Búa (2000), Búa / Lois (1995), Caro Baroja (1946, 1947, 1954), Menéndez Pidal (1952), Moralejo (1953), Untermann (2001) e Villar (1995a).

Na interpretación de *-briga* e das súas variantes tamén antigas *-brix*, *-bris* Humboldt non puido pasar de observar homofonías (non probatorias) con outros elementos indoeuropeos de significación igual ou semellante; hoxe é maioritaria a remisión a *IEW* 140 **BHEREGH-* ‘hoch, erhaben’, **BHERGHOS* ‘Berg’, *LIV* **BHERGH-* ‘hoch werden, sich erheben’, raíz⁴ que desde o seu grado cero ou ausencia de vocal, **BH̥RGH-* evoluciona a *BR̥IG-*, con deaspiración dos fonemas oclusivos, **bh-* > *b-*, **-gh-* > *-g-*, e con vocalización **-r-* > *-ri-*, dous feitos que encaixan plenamente no

² Nótase o contraste tipolóxico, orde *determinante + determinado* no indoeuropeo céltico *Miro-briga*, *Nemeto-briga*, fronte a *determinado + determinante* no ibérico, non indoeuropeo, *Ili-berris*, *Ili-turgi* (e no vasco *Etxe-berri*, *Lumbier* < **Ilun-berri*). Véxase tamén que esa orde non indoeuropeo en “orixe” é a que hoxe temos nos románicos *Vilanova*, *Villanueva*, *Villeneuve* ... (¡orde *OTAN!*) fronte ó mantemento da orde indoeuropea nos xermánicos *Newcastle*, *Neuburg*, no eslavo *Novgorod* e no grego *Napoli* < *Νεάπολις* (¡orde *NATO!*).

³ Hai traducións de F. Echebarría, *Primitivos pobladores de España y lengua vasca* (Madrid: Ed. Minotauro, 1959), e de R. Ortega, *Los primitivos habitantes de España: investigaciones con el auxilio de la lengua vasca* (Madrid: Ariban y Cía, 1879; reed., Madrid: Polifemo, 1990)

⁴ Téñase en conta que a cita das raíces non esgota as súas variantes fono- e morfolóxicas, polo que a forma principal nos dicionarios pode non ser a antecedente directa da documentación que analizamos. O *LIV* ten fronte ó clásico *IEW* a vantaxe de incorporar a chamada ‘teoría laringal’ (notacións **h*₁, **h*₂, **h*₃ para fonemas “larinagais” de documentación moi parcial, pero de gran rendemento en comparación e reconstrucción).

que define o Céltico Común verbo das súas orixes e mais dos seus adláteres indoeuropeos. A significación orixinaria de ‘altura, elevación’ no terreo deriva facilmente á de ‘vila, cidade’ e, se fan falla probas, abonda con recordar que é un *castro*, a altura ben defendida, apta para habitación segura, e que quizais da mesma raíz, grao pleno **bhergh-*, temos o *Bergidum* > *O Bierzo*, ‘A Montaña’. Son dos que pensan que os nominativos de singular xa antigos *-briga*, *-bria*, *-brica*, *-brix*, *-bris* e as súas evolucións medievais e actuais *-bria*, *-bra*, *-bre*, *-be*, *-ve* (e outras solucións particulares, por exemplo, as que temos en *Setúbal*, *Sepúlveda* ...) pódense reducir a esa orixe única da que, por certo, ademais do céltico *-briga* (*-brix*, *-bris*), temos a toponimia xermánica con segundo termo *-burg*, *-borough* (*Magdeburg*, *Marlborough* ...). Recordemos tamén que o hispánico *-briga* contrasta co galo e británico *-dunum*, tamén ‘vila, castro’ (*Lugudunum*, *Camulodunum* ...), anque o tipo *-briga* tamén é extrahispánico, mentres *-dunum* é moi raro ou dubidoso en Hispania.

Mais cómpre termos presente que para as formas antigas en *-bris* (*Aviliobris*, *Λουδοβρίτζ* ...) e as súas continuacións medievais e modernas en *-bre*, *-be*, *-ve* (*Deixebre*, *Cortobe*, *O Grove*), temos, por exemplo en Monteagudo (1986) e en Búa / Lois (1995), outra alternativa etimolóxica, con remisión a *IEW* 1151.2 **WER-*, *erweitert* **WER-D-*, **WER-S-* ‘erhöhte Stelle (im Gelände oder in der Haut)’, ... cf. lat. *uarix* e *uerruca* como prominencias ou protuberancias na pel; en Búa / Lois (1995: 40) propónse un grao cero radical e sufixación **-ih₂-*, é dicir, **WR-Ī-*, que con betacismo acaba sendo o nom. sg. *-bris* (cf. *Aviliobris*, *Bañobre*, *Castrove* ...)⁵. Distinta liña etimolóxica, pero a fin de contas a mesma liña semántica da elevación do terreo elixida como asentamento, fortificado ou non, de poboación; mais ningunha de esas dúas alternativas é ou parece aplicable ó monllo de topónimos que imos revisar.

No conxunto de topónimos en *-briga*, *-brix*, *-bris*, *-bria*, *-bre* etc. son minoría reducida os topónimos con fonema nasal *-m-* ante *-briga* e as súas variantes, mentres son maioría absoluta xa en data antiga os segmentables de forma clara con un primeiro elemento de final vocálico⁶. Que o primeiro termo do composto teña final

⁵ Á posición de Búa / Lois adheriuse Untermann (2001: 193). Pero Búa (2000: 151) abandona a súa posición e admite a alternativa *IEW* 140 **BHEREGH-* ‘hoch, erhaben’, **BHRGH-* > *brīg-* tamén para *-bris*, *-bre* ... A posición de Búa / Lois (1995: 35) debe ser corrixida no seu dictame de que os actuais topónimos en *-bre* non teñen documentación medieval en *-bria* e, polo tanto, se exclúen da orixe *-brig-*. Nótese que o actual galego *Cambre*, portugués *Cambra*, asturiano *Calambre* en documentación medieval é *Calambria*, *Caambria*, *Caambraha*, *Caumbria*, *Kalumbria*, *Calamber*, *Calambre*; o actual *Pambre* foi medieval *Paambra*, que supón a variante **-BRIA* < **-BRIGA*; pero, na alternativa etimolóxica que agora presentamos, estes topónimos con *-m-* ante *-briga*, *-bria*, *-bris*, *-bre* non son totalmente decisorios porque a nosa opción para eles non é nin **-BRĪG-* nin **-WRĪ-*.

⁶ Dun final vocálico ante *-briga* apártase *Perbrigam*, unha *mansio* que coñecemos soamente pola *Ravennatis Anonymi Cosmographia*; non podo negar ou emendar esa forma (¿síncopa recente de *-V-*?), pero si recordar con qué frecuencia dá esa *Cosmographia* formas pouco fiables. Roldán (1975: 257) supón que *Perbrigam* podería identificarse con *Ierabriga*.

vocálico encaixa plenamente nas regras da composición nominal indoeuropea: a vocal mais frecuente é a chamada *vocal temática*, de timbre alternante *e/o*, e non faltan os timbres *a, i, u* propios dos correspondentes *temas* morfolóxicos ou doutras orixes. O que se observa en *Nemeto-, Miro- Arco- Caeto- Avilio, Londo-*, etc. ante *-briga, -brix, -bris ...* ten abondoso paralelo nos compostos en que o segundo termo é *-dunum, -magos* e outros tipos característicos do ámbito céltico (*Eburodunum, Eburomagus, Eburobriga, Eburobrittium ...*)⁷. Nun resumo suficiente e que pode prescindir da minucia filolóxica⁸ temos en *-briga* e o seu grupo:

1) *-V-briga*, con timbre *-o-*, *Arcobriga, Nemetobriga, Mirobriga ...*; con timbre *-a-*, *Arabriga; Ierabriga, Talabriga ...*; ademais, os híbridos *Augustobriga, Flaviobriga ...*; 2) *-V-brica*, con timbre *-o-*, *Abobrica*; con timbre *-a-*, *Ierabrica*; híbridos *Augustobrica, Augustabrica*. En *-brica* o gutural xordo *-c-* é mera grafía hipercorrecta fronte á tendencia a eliminar os fonemas oclusivos sonoros intervocálicos (cf. xa Βροτοβρία) e o seu paralelo de sonorizar os xordos (cf. sufixo *-(i)aeco > -(i)aego*). As variantes 1) e 2), coas súas evolucións xa antigas, medievais e modernas censadas en 3), 4) e 5), poden ser adaptacións ou *retematizacións* latinas do orixinario **BHRGH-S > -brix* a partir do ac. sg. **-BHRGH-M. > -brigam*.

3) *-V-briga, -V-brega* medievais ou actuais, *Alpuébrega ...*; 4) *-V-bria*, antigos e híbridos *Augustabria, Βροτοβρία*; medievais, *Caliabria*; modernos, *Sanabria ...*; 5) *-V-bra*, medieval *Anobra*, actual *Seabra ...*

6) *-V-bris, -V-brix, Κατόβριξ, Aviliobris*; abl. sg. *Ercoriobri, Letiobri*; co signario ibérico temos celtib. *nertobis* [= *nertobriχs*], celtib. *segobris* [*segobris*] abl. sg. celtib. *sekobirikeđ* [= *segobrigedđ*]; 7) *-V-bre, Alcabre, Deixebre, Pantiñobre ...*; 8) *-V-ve* o *-V-be, O Grove, Cortobe, Trobe ...* Nótese en 6) que a variante *-bris*, antecedente do medieval e moderno *-bre*, é xa antiga, xurdida por redución de *-brix (-ks)* a *-bris* no nominativo de singular e remodelación de toda a flexión como tema en *-i-*. As variantes actuais *-ve, -be* proceden de metátese (**MONTOBRE > Montrove*), ou de disimilación (**CASTROBRE > Castrove*, medieval *Talobre > Trobe*), ou de ambas (**OCROBRIS > medieval Ocobre, Ogovre > O Grove*).

Na documentación medieval e moderna segue a ser predominante o timbre *-o-* e as súas evolucións no final do primeiro termo do composto (*Baño-bre*, con ditongación o toledano *Alpué-brega ...*), pero tamén hai *-a-* (*Alca-bre, Sana-bria ...*) e non

⁷ Prá regularidade do final vocálico nos primeiros termos de composto e as consecuencias na súa análise véxase que Untermann (1999: 185) ten por “absolutamente inverosímil” que o topónimo catalán *Besalú*, se procede de un **BESALDUNUM*, poida ser celta “dado que el primer componente *Besal-* no encuentra ningún apoyo en el léxico de las lenguas celtas, y dado que *todos los topónimos celtas con -dunum presentan una vocal delante de la d*” (A itálica é miña).

⁸ Remítome a Roldán (1975), a Tovar *IL* e mais á *TIR*.

faltan outros timbres (*Deixe-bre, Alxi-bre, Alú-briga, Lu-bre ...*) que poden ser antigos ou tamén xa secundarios, debidos a asimilacións, disimilacións, adaptación do timbre vocálico ó punto de articulación dos fonemas consonánticos inmediatos, etc.

O timbre *-a-*, non escaso en exemplos xa antigos (*Arabriga, Talabriga, Sanabria, Ierabriga ...*), podería prestarse a discusións sobre xénese e evolución do vocalismo indoeuropeo (en concreto, “orixes” e mapas dos timbres **a* e **o*) e máis sobre estratificacións indoeuropeas en Hispania (por exemplo, consideración dos datos da hidronimia paleoeuropa, *alteinropäische Hydronymie* de Krahe (1954, 1962, 1964), e a veterana discusión sobre a celticidade de certos materiais lusitanos e galaicos fronte á celticidade obvia do celtibérico, coa consecuencia axiomática de que teñamos Onomástica híbrida.

En efecto, calquera que sexa o timbre vocálico que precede a *-briga* e variantes, hai que reparar en que os antigos *Augustobriga, Caesarobriga ...* e os actuais *Castrove, Sillobre ...* son híbridos que nos recordan a necesidade axiomática de que tamén nas formas integramente prerromanas se rexistren hibridacións que nos remonten mesmo ó preindoeuropeo, mais ou menos pasado pola peneira fónica e formal para o adaptar a bocas e pautas indoeuropeas⁹, e tal vez nos remonten tamén a estratos ou variantes dentro da indoeuropeización de Hispania. Polo tanto, ademais de dificultades e perplexidades étimo-semánticas, tamén posibles irregularidades ou imprevistos en Fono- e Morfoloxía¹⁰.

Fronte a esa maioría antiga, medieval e moderna, de final vocálico para o primeiro termo do composto, hai unhas poucas excepcións, reais ou aparentes, tamén antigas, medievais e modernas, que presentan o seu primeiro termo con final consonántico, nasal *-m-*. Empezarei por eliminar algunhas formas para as que considero outra liña etimolóxica ou que xustifican ben ese *-m-* final do seu primeiro termo:

1) o río *Lambre* (Ría de Betanzos C), medieval *Lambre, Lamber ...* recórdanos a $\Phi\lambda\alpha\upsilon\iota\alpha \Lambda\alpha\mu\beta\rho\acute{\iota}\varsigma$ de Ptolomeo 2.6.26, capital dos (xen. pl.) Βαιδύων , galaicos lucenses, poboación de difícil identificación coa *Lambriacam urbem* de Mela 3.10 (Tovar *IL* 3, T-95, C-254; *TIR* K-29: 63). Acho eu que $\Lambda\alpha\mu\beta\rho\acute{\iota}\varsigma$ / *Lambre* e o derivado *Lambriacam* pódense adscribir a *IEW* 660 * $\text{LEG}^w\text{H-}$ ‘leicht in Bewegung und

⁹ As palabras de Mela 3.15, *Cantabrorum aliquot populi amnesque sunt sed quorum nomina nostro ore concipi nequeant* (e textos similares de Estrabón e Plinio) non se aplicarán soamente ó que un heleno ou romano senten ante nomes *bárbaros* escuros e malsoantes. É axiomático que en todo contacto de linguas hai dificultade ou estrañeza dos falantes de unha ante formas da outra, coas inevitables alteracións e adaptacións nas formas que eses falantes incorporan ós seus usos.

¹⁰ E sen esquecermos que algúns nomes en *-bre, -bra, etc.* poden ter etimoloxías que, pese ás aparencias, os exclúen do conxunto que agora tratamos. Véxase mais abaixo o que se di dos *Cambra* portugueses.

Gewicht' ... nasalisiert *LENG^wH-; *LENG^wHO- 'leicht, flink', LIV *H₁LENGH^w 'sich mühelos bewegen', é dicir, á base *H₁LN^gGH^w-RI-, 'lixeiro, rápido' (cf. ἔλαφρός 'lixeiro' e o hidrónimo *Lambrus*, en Italia e ilírico segundo Krahe (1954: 121), coa observación de que, mentres *-gh^w- > -b- non ten bo encaixe no céltico, si o ten a evolución *ŋ > am. Non argumento, simplemente constato, que a un río como o *Lambre* acaelle ben chamarse 'rápido, lixeiro'¹¹.

2) o río *Tambre* (Ría de Noia C) (medieval *Tamaris*, *Tamar*, *Tamare*, *Tamar*) é o *Tamaris* de Mela 3.11 e o Ταμάρα de Ptolomeo 2.6.2, con parentela abundosa, o antigo *Tamesis* ou *Tamesa*, hoxe *Thames*, en cabeza. Por tanto, nada que ver con -briga e as súas variantes.

3) *Ombre* (Pontedeume, Brión, Culleredo C): o *Ombre* de Pontedeume na documentación medieval do mosteiro inmediato de Caaveiro é repetidamente *Anobre*, *Anovre*, *Ovre*, *Oovre*, polo que non hai dúbida de que estamos ante un topónimo con segundo elemento -bris > -bre e o elemento nasal que o precede é o intervocálico do primeiro termo ano-, nasal que se vai perder, pero nasalizando o vocal seguinte, en proceso absolutamente regular e frecuente na lingua galega, sen que importe que as grafas medievais *Ovre*, *Oovre* non fagan explícita esa nasalidade que si se fai hoxe en *Ombre*. Polo tanto, a segmentación *Om-bre* está xustificada e non é excepción á regra de que a -briga, -brix, -bris ten que os preceder fonema vocálico¹².

4) O rioxano *Hambre* e outros *Hambre* (con h- reetimoloxizante), *Ambra* de Huesca, Cáceres, Guadalajara, etc. que recolle Prósper (2002: 105)¹³ e que son do ámbito hidronímico, poida que sexa mellor integralos no conxunto hidronímico céltico documentado en varios *Ammer*, *Amper*, *Amber*, *Ambre*, etc. que Krahe (1964: 90) remite a *Ambra* (tamén *Ambris*, cf. *Tamara* / *Tamaris*). O conxunto pódese remitir a IEW 315.2 *(ENE)BH-, *NEBH-, *EMBH-, *M^gBH- 'feucht, Wasser' ... coa base *M^gBH-R(O)- sufixada en *M^gBH-R-EH₂- ou *M^gBH-R-iH₂- Polo tanto, nada que ver con -briga, -brix, -bris.

¹¹ De *Lambre* e outras formas con etimoloxías que comportan fonemas labiovelares trato en "Labiovelares en material galaico e lusitano" (no prelo, para *Verba. Anuario Galego de Filoloxía*).

¹² Cf. Ferreiro (1995: 125-130), Piel (1962), Moralejo (1977a).

O topónimo pontedeumés *Ombre* ten unha longa historia de desacertos académicos e non académicos: a homofonía con *hombre* e o andacio da castellanización a oito da toponimia galega teñen producido hipóteses académicas de que (*H*)*ombre* estea por un auténtico **Home* que serve para argallar conexións con *Eume*. E a preguiza para lle dar un repaso ó tumbo de Caaveiro e recoñecer *Anobre* > *Ombre* tamén derivou a etimoloxías fantasiosas pró presunto par *Ombre* / *Eume*. As brochas *hinsidiosas* (véxase Catulo 84) dos celotes ortografistas do *h* seguen sen deixar en paz a *Ombre* na sinalización de estradas.

¹³ Véxase tamén Villar (1995a: 158, n. 33) para outras formas non galaicas en -bre e problemáticas no seu encaixe no grupo en que estamos a falar.

Pasamos agora a revisar os poucos topónimos nos que a análise habitual nos dá un primeiro termo con final consonántico *-m-* que non parece compatible coas regras vixentes na composición nominal indoeuropea e céltica.

O punto de partida témolo na vella *Conimbriga*, que é hoxe Condeixa-a-Velha, pois a actual *Coimbra* é a súa refundación, despois da destrución polos suevos, na que foi *Aeminium*. Na documentación temos *Conimbriga*, *Conimbrica*, *Conembriga*, *Conimbria*, *Colimbria* ... cos derivados xen. sg. Κοιμβριγησίας, *Conimbriensis*, *Coimbriensis*, *Coimbrensis* ... e na documentación medieval *Conimbrianos*, *Colimbrianos* etc. –¿de repoboacións medievais ou mais ben xa antigos, debidos a refuxiados trala destrución polos suevos?– antecedentes dos actuais e repetidos *Cumbráns*, *Cumbraos*¹⁴. Fronte á maioría clara de *Conimbriga* e afíns temos *Coniumbrica* / *Coniumbriga* en Plinio 4.113 e unha lectura discutible *CONIVM[brig(ensis)]* en *CIL* 2, 5866; ademais, *CONIVMBRIG(ensium?)* en *CIL* 2, 432 puidera referirse a unha segunda **Coniumbriga*¹⁵.

A clara maioría de *Conimbriga* en data antiga fronte a *Coniumbriga* e mais o feito de que *Conimbriga* sexa a única forma antiga de que arrincan as formas medievais e modernas nos suxiren que nos raros *Coniumbriga* e *Coniumbrig(ensis)* a grafía *-iu-* poida representar unha realización labial do /i/ ante o nasal labial /m/, é dicir, unha realización /ii/ que acaba desprazada pola normal /i/¹⁶.

Verbo do que realmente importa, o nasal *-m-* (ante *-briga*, *-bra*, *-bre* ...), direi que non me parece convincente Blondin (1977: 149) en que poida ser epentético “devant la labiale *b* fortement articulée, en sorte que *-b-* et *-mb-* y sont en variation libre”. Tampouco non creo que *Conimbriga* poida proceder dun **CONENO-BRIGA* ou similar, con síncope de que resulta a secuencia *-mbr-* (Holder: 1102). Imponse a segmentación *Coni-mbriga*, que non será un caso illado, como axiña veremos¹⁷.

¹⁴ Véxase Piel (1951). En Ponferrada LE hai un *Columbriano* que tal vez supoña unha **COLUMBRIGA* ou sexa remisible á nosa *Conimbriga*, pero tamén puidera ter orixes que non afectan ó noso tema.

¹⁵ Para toda esta documentación e os seus problemas cf. Encarnação (1975), García (1991), Guerra (1999).

¹⁶ O galaico *Calubrigen(sis)* pode ser exemplo da acción do labial *-b-* sobre o timbre (¿**a*, **o*?) do fonema vocal precedente. Véxanse as variantes medievais *Kalumbria*, *Caumbria* da *Calambria*, *Caambria*, actual *Cambra*, que logo revisaremos.

¹⁷ A segmentación anómala *Conim-briga* foi observada pola práctica totalidade dos que se ocuparon dos topónimos con *-briga*, pero son poucos os que se detiveron nela, por exemplo, Piel (1977: 162) e Blondin (1977: 148).

Evidentemente, hei de contar coa posibilidade de que en última instancia o escuro para nós, preindoeuropeo ou non, sexa simplemente **CONIM-* e que non haxa máis que aceptalo e non discutir a análise tradicional de *Conimbriga* como composto con *-briga*. Esta mesma posibilidade podería estar nos outros topónimos con secuencia *-mbr-* que aquí revisamos.

Téñase en conta que xa desde Leite de Vasconcellos o estudo de *Conimbriga* / *Coniumbriga* estivo condicionado pola súa presunta relación cos Κυνήσιοι, Κύνητες, Κόνιοι, Κουνέιοι, *Conii* das fontes antigas (Tovar *IL* 2: 193, *TIR* J-29: 66) e a súa posible expansión desde Algarve e Alentejo ata máis arriba do Tejo, mais non houbo, seica, tal expansión e as hipóteses etimolóxicas baseadas nela perden moito da súa forza, ou toda¹⁸. Entre as hipóteses que relacionaron *Conimbriga* cos *Conios* cómpre destacar a de ver en *Coniumbriga* (Schmoll 1959: 32, Tovar *IL* 2: 194 e 260) un ‘agregado’ ou falso composto dos sustantivos *Conium* (xenitivo plural) e **briga*¹⁹, unha ‘dos conios cidade’, en paralelo a *Conistorgis* / *Conisturgium* do Algarve, nome de conexión mais clara, seica, cos *Conii*.

Hai outras propostas nas que a presunta relación de *Conimbriga* cos *Conii* e mais con *Conistorgis* quere dar a estos termos unha etimoloxía indoeuropea e, no marco de esquemas migracionistas ou invasiónistas da indoeuropeización de Hispania, detectar estratos pre- ou para-célticos de xentes ilirias, ambroilirias, ligures, etc. das que os *Conii* serían parte; pero todo eso hai tempo que devaluou e o que teña de realidade encaixa noutros modelos que non é momento de presentar²⁰.

O que agora importa é que todo canto se fale nunha etimoloxía indoeuropea para *Conistorgis*, *Conisturgium* no seu segundo elemento ou en ambos, non pode esque-

¹⁸ O segmento *Coni-* témolo tamén nos Κονίσκοι ou Κωνιακοί cántabros de que nos dá noticia Estrabón; ademais, o antropónimo *Conicodius*, que, anque documentado no Alentejo, non é de relación segura cos *Conii* e a súa cidade Κονίστοργις; outras referencias poderían ser o antropónimo *Conisovimus* en Holder (I, 1102) e o antropónimo *Coni-letus* en Schmidt (1957: 183).

¹⁹ No celta hispano soamente temos *-briga* en composición ou derivados de *brig(a)-*, pero puido haber o substantivo simple **BRIGA* (cf. irl. *brí*, galés e bret. *bre* ‘outeiro’).

Se aceptamos o falso composto *Coniumbriga*, perde forza a obxección de Blondin (1977: 150) á rareza de que nun composto *-briga* teña como determinante un etnónimo. O composto regular sería **KON(YO)-BRIGA*.

²⁰ En Schmoll (1959: 32), “Zusammenrückung” **CONI(O)S *TORGIS* > *Conistorgis*, con *-torgis*, ‘mercado, foro’, de ide. **TRG-*, cf. ilirio *Tergeste*, actual *Trieste*, eslavo **TERG-* ‘mercado’. Coa segmentación *Conis-torgis*, Tovar (1957), seguindo a Krahe (1955: 105), propón un **-DORGIS*, de *IEW* 254 **DHEREGH-* ‘festhalten, fest’, na liña semántica de ‘vila, castro (dos conios)’ como lugar naturalmente forte ou fortificado. Nesa mesma liña tamén poderíamos optar por un **-STORGIS*, de *IEW* 1022.1 **(S)TER-*, **(S)TERØ-*, **(S)TRĒ-* ‘starr, steif sein, starrer, fester Gegenstand ...’ [mellor, **(S)TER-*, **(S)TER-H-*, **(S)TR-EH-*], con alongamento gutural, **(S)TER-G-*, **(S)TR-EG-*; nótese que teríamos unha segmentación *Coni-storgis* que nos permitiría enlazar con *Coni-mbriga*.

Hai outras etimoloxías: para os *Conii* Blondin (1977: 152 e 156) pensa en ide. **KWON-* ‘can’, ou nunha base oronímica κ^ων ‘éminence pierreuse’; para *Coni-* Búa (2000: 95) pensa en ide. **KOMYO-* > **KONYO-* ‘común’, pero, digo eu, esperaríamos **CONIO-BRIGA* ou, dentro da súa proposta, **CONIO-MBRIGA*, en paralelo a cómo se presentan as formas con sufixo **-yo-*, cf. *Medio-lanum*, *Novio-dunum*, *Blanio-brensis*, etc.

cer que, con *Isturgi*, *Iliturgi*, etc. forman un conxunto non indoeuropeo²¹ en que cómpre segmentar *Conis-torgis* ou *Con-is-torgis*, e así faise mais problemática a súa relación formal, nunca probada, con *Conimbriga*, que non ten neses presuntos paralelos ningún apoio para se segmentar e analizar como *Conim-briga*.

En fin, para a única segmentación que me parece posible, *Coni-mbriga*, sigo a proposta etimolóxica de Búa (2000: 44 e 95): *-m(b)riga* < *-MR̥G-EH₂, de IEW 738 *MEREG- ‘Rand, Grenze’, con epéntese de *-b-* na secuencia *-mr-*; véxase o coñecido escolio a Xuvenal, *brogae Galli agrum dicunt*, cf. irl. *mruig*, *bruig* ‘país, territorio’, lat. *margo*, got. *marka*, o noso xermanismo *marca*, *marcar*. A relación entre ‘límite’ e ‘territorio’ e os seus respectivos rendementos onomásticos non necesitan presentación e para o grao cero que necesitamos, *-mr̥g- > *-m(b)rig-*, son ilustrativos o epíteto teonímico lusitano *Malu-mrico* (Búa 2000: 44) e a variación do étnico galo *Allobroges* (*-M(B)ROG-) / *Allobriges* (con reduccción de *mbr* a *br*). Pero hai que ter en conta que no galo *Allobriges* e afíns puido haber influxo dos compostos con *brigo-* ‘forza, poder’ (de IEW 477 *G^wERI-, nada que ver con *-briga* < *BHR̥GH-) ²², ademais de que non se pode desbotar o influxo do tipo *Sego-briga* (de *BHR̥GH-) sobre o tipo de *Coni-mbriga* e demais formas que aquí revisamos. Deixo de lado qué poida significar o segmento *Coni-*.

A mesma proposta etimolóxica, un segundo termo *-m(b)riga* < *-MR̥G-EH₂, de IEW 738 *MEREG- ‘Rand, Grenze’, se pode considerar para os topónimos *Calambre* (Tapia O), *Cambra* (Aveiro BL), *Cambra*, A (Ribeira C, Lugo LU, Mondariz PO), *Cambre* (Cambre, Carballo e Malpica C), *Combre* (Lourenzá LU), *Enxebre* (Salvaterra PO), *Oímbra* (Oímbra OU), *Pambre* (Palas LU, Ramirás OU), *Sembra* (Cee C), *Sesimbra* (Setúbal E) e *Tembra* (Brión C) ²³. Non podo facer propostas etimolóxicas seguras para tódolos primeiros termos deste conxunto de topónimos, pero creo que hai un par deles que suxiren e mesmo impoñen unha segmentación con segundo termo *-mbra*, *-mbre* que nos arreda do grupo *-briga*, *-brix*, *-bris*, *-bre* ... (de *-BHR̥GH-) e mais tamén da alternativa, xa rexeitada, IEW 1151.2 *WER-, *erweitert* *WER-D-, *WER-S- ‘erhöhte Stelle’, pero que nos leva a un segundo termo *-mbriga* < *-MR̥G-EH₂.

²¹ A non indoeuropeidade deste material é a opinión tradicional e maioritaria con apoio bibliográfico enorme, cf. xa Untermann (1961). Que *Conistorgis* e o seu grupo son do indoeuropeo que entra temperán en Hispania e ten a súa maior densidade onomástica na área meridional é a nova posición de Villar (2000); véxanse en especial cap. 11 e 17.

²² Véxase Schmidt (1957: 155-157).

²³ Deixo fóra *Vilachambre* (Baralla LU), que é un **Villa Flammulae* (Moralejo (1977: 74). *Cambrelle* (Carballo C) parece antroponímico, pero non podo excluír que estea relacionado con *Cambre*, *Cambra*. Tamén deixo fóra o portugués *Cambres* (Lamego BA) porque o xa medieval *Cambres* apunta, seica, a outra orixe, véxase Fernandes (1999) e tamén deixo fóra *Gombra* (Vilanova PO), que é xermánico (Piel Kremer 1976: 160).

O topónimo portugués *Cambra*, medieval *Calambria*, *Caambria*, *Caambraha*, *Caumbria*, *Kalumbria*²⁴, é equiparable ó asturiano *Calambre* (Tapia O), medieval *Calambre*, e mais ó galego *Cambre*, medieval *Calamber*, *Calambre*, *Calambria*²⁵. No repaso dos repertorios onomásticos hispánicos (e tamén extrahispánicos) é fácil identificar un elemento *cala-* con *-l-* simple intervocálico que se perde no ámbito galaico ou se mantén como *-l-* fóra dese ámbito, mais tamén un *call(a)-* con fonema líquido xeminado que se conserva como *-l-* simple no ámbito galaico: o inventario podería ser maior, pero ímolo reducir ó *Cale* que está na base de *Portugal*; **Calabri(g)a*, deducible de *Calabriensis*, *Galebriensis*, e que tamén é medieval *Caliabria* (Tovar *IL* 2:255, Albertos 1990: 135); Ptol. 2.6.38 Καλάδουον, *ItAnt.* 422.5 *Caladuno*²⁶; *Calagurris*, *Calagorra*, Καλακορίνα, Καλαγορίνα, actual *Calahorra*, con outras variantes e derivacións (Tovar *IL* 3 C-330, C-439, C-440; *TIR* K-30:75); **Calantica* (a deducir de dat. sg. *Calantice(n)si*) (Guerra 1999: 374); hai ademais dúas *Calubriga* galaicas, a deducir do étnico *Calubrigensis* (Albertos 1990:135), nas que o *-u-* poida que sexa secundario, acomodación de **-a-* (¿ou **-o-?*) ó fonema labial seguinte. No capítulo de **-ll-* > *-l-* mantido no ámbito galaico, temos, seica, *Callaecia* / *Gallaecia*²⁷ e o actual *Calavre* (Santarém R), ademais de que algunhas das formas de documentación soamente antiga e con grafía *-l-* puidesen ter realmente xeminada *-ll-*; hai ademais antropónimos como *Calaetus*, *Calatus*, *Calatius* ... (cf. Abascal: 103, 310).

Poida que para todos eses nomes estean en xogo orixes e conexións diferentes ou poida que para todos abonde cunha mesma raíz indoeuropea, mais o que agora cómpre salientar é o contraste de **CALA-BRI(G)-*, *Calia-bria*, *Calu-briga*, *Cala-vre* (todos eles de **KAL(L)A-BHRG-*, é dicir, do conxunto *-briga*) con *Cala-mbria*, *Cala-mbre*, *Ca-mbra*, *Ca-mbre*, nos que se impón **KALA-M(B)RG-*, é dicir, outra segmentación e outra etimoloxía no segundo termo.

Se todo o conxunto admite unha orixe única no seu primeiro termo, podemos pensar en *IEW* 523.1 **KAL-* ‘hart’, **KAL-NO*, **KL₁-NO-* ‘Schwiele, harte Haut’ (cf. os

²⁴ Cf. Silveira (1914); vexo en Silveira (1914: 121) que a *Cambra* (Viseu, BA) que recolle Villar (1995a: 158) non encaixa no grupo de **-BRIGA* porque a súa documentación medieval *Cambar*, *Camvar*, *Cambara* e os seus inmediatos hidrónimo *Cámbar* e topónimo *Cambarinho* apuntan noutras direccións etimolóxicas que tamén poden afectar a *Cambres* (Viseu, BA), med. *Cambares*, *Cambres*. Véxanse posibles paralelos cántabros en García Alonso (1995).

²⁵ A *Calambria* gala da *Tabula Peutingeriana* (Holder: I, 688) pode estar neste grupo ou pode ser composto coa base hidronímica **-MBHR-* que vimos antes.

²⁶ Cito esa forma con reservas verbo da súa segmentación e etimoloxización porque os topónimos con segundo termo *-dunum* son sempre sospeitosos en Hispania, cf. Guerra (1999) *s.u. Caladunus*. Na autorización desta e demais formas de toda esta restrá procuro evitar a palla farragosa, abonda coa citación que fago. En Holder (I, 685-706) hai moito material con *cal(l)-*, pero non todo da mesma orixe.

²⁷ Véxanse, Moralejo, J. (2000) e (2001).

calos, cast. *callos*), de presenza pancéltica abundante e tal vez relacionable con IEW 544.1 *KEL-, *KELð- ‘ragen, hoch (heben)’, KLN-IS ‘Hügel’, LIV 312 *KELH- ‘aufragen, hochragen’ (cf. lat. *collis, ex-cellere* ¿cf. *Celtae*?), se a aspereza ou dureza no terreo ten conexión coa nota de elevación; ademais de que as dúas raíces anteriores poidan ser totalmente independentes, tampouco non se descarta por algúns autores unha orixe preindoeuropea, *KARA / *KALA ‘rocha > abrigo > fortificación’. Ó remate poderíamos ter unha *CAL(L)A-BRIG- ‘vila ou castro forte, da altura, do outeiro’ ou ‘vila ou castro da rocha’ > *Caliabria, Calavre* ... fronte a unha *CALA-MBRIG- ‘marca ou terreo forte, da altura, do outeiro’ ou ‘marca ou terreo da rocha’ > *Calambria, Calambre, Cambra, Cambre* ...

Temos ademais un *Combre*, que non sei se terá algunha relación certa co asturiano *Colombres* e que podería ser un **colombris* (ou **calombris*) con vocalismo *o* a contrastar co vocalismo *a* de *Cambre, Calambre, Calavre* ... un contraste que na documentación hispánica ten dado pe a discusión verbo de diferenciación de aportes na indoeuropeización. Pero o vocalismo *o* tamén podería ser secundario, de acomodación do fonema vocálico ó seu contexto consonántico (gutural e labial). Para a súa etimoloxía podemos pensar nas mesmas raíces que para *Cambre*.

No que portén a *Pambre*, medieval *Paambra* e *Pambre*, é tentador conxecturar perda de *-*l*- intervocálico no primeiro termo **pala-*, que podemos remitir a un conxunto tan atractivo como problemático de étimos e documentación: en primeiro lugar, o IEW 807 *PELI-S, *PEL-S- ‘Fels’; ademais os célticos LEIA A-29 *ail* ‘rocher, grosse pierre’, A-61 *all* ‘rocher, escarpement’ (cf. top. galo *Alesia* ‘La Roche’), e LEIA A-32 *aile* ‘barrière, défense, protection’, a comparar coas formas xermánicas asax. *faled*, dan. *fold* ‘curro’: nótese que do punto de partida ide. **p* temos o resultado céltico de perda total de *p* fronte á *Lautverschiebung* xermánica (lei de Grimm) **p*>*f*, mentres que no noso **pala-* e afíns que logo imos ver mantense o **p-*, cousa que é de longa e viva polémica no diagnóstico da celticidade dunha parte do material hispánico, en especial material lusitano e galaico²⁸.

Tamén se mantivo o **p* no celta lepónico *palam* ‘estela funeraria’, é dicir, unha especialización do xenérico ‘rocha, pedra’; unha especialización semellante pode habela no lat. *palatum* ou *palatus*, co derivado *palatare* productivo nas linguas románicas: o significado de *padal* ou *bóveda da boca* poida que arrinque do xenérico de *uberta* ou *peche* (*de pedra*), é dicir, a mesma liña de evolución semántica que se pode ver nos exemplos célticos e xermánicos nos que as *pedras* son o material co que se fan as *defensas* e os *curros*.

Outro paso adiante neste sarillo de hipóteses é que lat. *palatum* ou *palatus* parece ter moito que ver co orónimo *Palatium* e co seu derivado *palatinus*: Varrón, que

²⁸ Abonde con remitímonos a Villar (1995b) e a Untermann (1987).

fala dos *pastores Palatini* (LL 5.54), nos di que *eundem hunc locum [Palatium] a pecore dictum putant quidam* (LL.5.53)²⁹. De este lat. *palatium*, posible ‘curro’, fai Best (1989: 339) comparanza co búlgaro medieval *polati* e moderno *poljati*, o ‘apsidal sheppy’ xa prehistórico en áreas indoeuropeas; adxuntamos as formas xermánicas xa citadas *faled, fold* ‘curro’ e as conclusións a que chegou Best (1989: 340) de que “*PALATIOM may be considered to be the proto-Indo-European technical term to designate the apsidal shepherd’s house annex sheppy’.

En Galicia temos aínda vivos os comúns *pala* e *paleira* para significar cavidades na rocha que serven como refuxios do gando e dos pastores, e son termos con abundante rendemento (tamén en Portugal) en topónimos, hidrónimos e orónimos *Palas, A Pala, A Paleira, A Palele, Pala do Oso, río da Pala, Água da Pala ...* e outras formas que coa súa -l- actual esixen *-ll- (o que temos, seica, no medieval *Palla Auria* relativa a Ourense no *Liber Fidei* bracarense, nº 11, ano 569); estas formas pódense derivar da raíz ampliada *PAL-S-A³⁰, mentres que no caso de *PALA-M(B)RG- > *Paambra, Pambre* haberá que contar con *PAL-A- para a perda de *-l-. *Pambre* podería ser ‘marca ou terreo da rocha, do penedo’³¹.

Paambra, O Pambre é topónimo en Ramirás OU, pero en Antas de Ulla LU *Paambra, Pambre* é topónimo, orónimo e hidrónimo (afl. Ulla); ademais de que a nosa análise presupón que ambos *Pambre* teñen que se referir primariamente a entidades de poboación, a revisión dos textos medievais de Sobrado dos Monxes deixa claro que o uso hidronímico actual de *Pambre* é secundario e aplicable soamente a un treito do río (que é tamén *Ferreira e Merlán*, polas poboacións polas que pasa). Tanto para *O Pambre* de Ramirás OU como para *Pambre* de Antas LU tamén cabería pensar en IEW 798. 1 *PEL- ... ‘gießen, fließen ...’, é dicir, en *PALA-MBRIG- teríamos a ‘marca ou territorio do río’ (Arnoia e Ulloa, respectivamente). Esta opción ten a pequena eiva de que parece que na Gallaecia non hai outros exemplos de ese ide. *PEL- ‘fluir’.

²⁹ O sentido de ‘residencia’, ‘pazo’ é serodio, debido a que no *Palatium* ou *Palatinum* estaba a residencia imperial. Ó *palatium* ‘curro’ dos pastores engádase que é *Pales* a *dea pastorum* e as súas festas *Palilia dicebantur* segundo Festo.

³⁰ Non se exclúen outras bases, por exemplo *PAL-N-A-.

³¹ Na documentación antiga temos *Trebopala* (¿topónimo? ¿teónimo? ¿outro tipo de nome?) na inscrición lusitana do Cabeço das Fráguas, o epíteto teonímico lusitano dat. sg. *Toudopalandaigae*, máis dunha vila *Pal(l)antia*, etc. Poderían encaixar tamén na hipótese de *PAL(A)- como ‘rocha, penedo’ que pode evolucionar a ‘abrigo, refuxio’ e ‘curro’, pero teñen a alternativa da raíz IEW 786 *PĀ- : Pð- ... ‘füttern, nähren, weiden, LIV 787 *PEH₂ ‘hüten, weiden’, sufixada con *-lo-. Teñase en conta que esta raíz é a que temos no léxico básico latino do gando e do seu coidado, *pāscō, pāstor, pābulum*, con paralelos noutras linguas indoeuropeas. Nótese que a idea de ‘protección’ está nas dúas liñas etimolóxicas (‘rocha’ e ‘pastor’) e que o significado de ‘rocha, penedo’, mesmo divinizado, encaixa ben no mundo cultural céltico.

Non é momento de discutilo, pero habería que lle dar unha axeitada a fondo ós moitísimos *Paços, Pazos, Paços, Pazós, Pacios, Palacios* ... da toponimia galega e portuguesa, xunto cos moitos *Palacio(s), Palazuelo(s)*, etc. que abundan noutras áreas da Hispania indoeuropea. Hai *Pazos, Pacios* e *Palacios* de máis como para os reducir todos ó latín e ó significado tardío, e tamén frecuente, que temos nos *pazos* de Oca, Mariñán, Brejoeira, etc.

Para os topónimos galegos *Enxembre, Sembra* e *Tembra* en principio pódese descartar que o grupo *-mbr-* xurda por síncope de vocal átono postónico e conseguíntese epéntese de *-b-* para facilitar a articulación do grupo *-mr-*, por exemplo, *TÉMARA > *TEMRA > *Tembra*, pero non podería propor un descarte absoluto dese proceso. Nótese que a sufixación átona *-ara, -aro* é abundante e estable na Onomástica galaica (*Guítara, Lóuzara, Azúmara, Tállara, Présaras, Ézaro, Láncara* ...) e non falta no léxico común (*cómaro, túzaro, pícaro* ...), pero *Tamaris* > *Tambre* contradí o que digo e puidera ser de aplicación ó inmediato *Tembra*. Ademais tampouco non se pode excluír que algunha de esas formas teña orixes moi diferentes das que agora nos ocupan.

No que portén ó galego *Oímbra*, medieval *Olimbria*³², e ó portugués *Sesimbra*, medieval *Sesimbria*, limítome a sinalar que os primeiros termos *Oli-*, *Sesi-* coinciden con *Coni-* (de *Conimbriga*) na súa vocal final *-i-*, que é frecuente na onomástica hispana tradicionalmente considerada non indoeuropea (por exemplo, *Sexi, Urci, Erbi*³³ ...; para *Sesimbra* parece haber outras conexións ou semellanzas na onomástica con *ses-*, *sis-* (a ceca ibérica *s.e.s.a.r.s.*, *Sisapo, Sisipo, Sisoraca*, etc. e tamén antropónimos³⁴) pero este apontamento non é decisión expresa polo carácter híbrido de *Oímbra, Olimbria* e *Sesimbra, Sesimbria*, con primeiro termo non indoeuropeo.

E vou rematar coa obviedade de que a coincidencia de contextos fónicos e morfolóxicos entre os compostos con **-BHRGH-* > *-briga* ‘altura > castro, vila’ (*Nemetobriga*) e os compostos con **-M(B)RGH-* > *-mbriga* ‘linde, territorio’ (*Conimbriga*) fai que ambos teñan as mesmas variantes, é dicir, temos *-briga, -bria, -bra, -brix, -bris, -bre* e temos *-mbriga, -mbria, -mbra, (*-MBRIX, *-MBRIS), -mbre*. Madia leva, non se descartan cruces e influxos entre ambos tipos.

³² A forma *Olisimpria* nun documento do mosteiro de Celanova é o típico floreo notarial suxerido pola ben coñecida *Olisip(po)na*, actual *Lisboa*.

³³ Exemplos en Villar (2000: cap. xv).

³⁴ Exemplos en Villar (2000: 342).

Bibliografía

- Abascal, J. M. (1994): *Los nombres personales en las inscripciones latinas de Hispania* (Murcia: Universidad Complutense de Madrid, Universidad de Murcia, Universidad de Alicante).
- Albertos, M. L. (1990): “Los topónimos en *-briga* en Hispania”, *Veleia*, 7: 131-146.
- Arbois de Jubainville, H. d’ (1893 - 1894): “Les Celtes en Espagne”, *Revue Celtique*, 14: 357-395; 15: 1-61 e 160-173.
- Best, J. (1989): “Comparative Indo-European Linguistics and Archaeology”, *JIES*, 17: 335-340.
- Blondin, R. (1977): “Le toponyme Conimbriga”, *Conimbriga*, 16: 145-159.
- Búa, C. / Lois, S. (1995): “Los topónimos gallegos en *-bre* de origen prerromano”, *BN NF*, 29-30.1: 13-41.
- Búa, C. (2000): *Estudio lingüístico de la teonimia lusitano-gallega*. Tesis doctoral (inédita) (Universidad de Salamanca).
- Caro Baroja, J. (1946): *Los Pueblos de España: ensayo de Etnología*, I (Barcelona: Barna).
- Caro Baroja, J. (1947): “La geografía lingüística de la España antigua a la luz de la lectura de las inscripciones monetales”, *BRAE*, 26 (= *Sobre la lengua vasca y el vasco-iberismo*: 121-169; San Sebastián: Editorial Txertoa, 1979).
- Caro Baroja, J. (1954): “La escritura en la España prerromana”, en Menéndez Pidal, *Historia de España*, I. *España prerromana*, 3. *Etnología de los pueblos de Hispania*: 677-812 (Madrid: Espasa - Calpe).
- CIL, Corpus Inscriptionum Latinarum.*
- Encarnação, J. de (1975): *Divindades indígenas sob o domínio romano em Portugal. Subsídios para o seu estudo* (Lisboa: Imprensa Nacional - Casa da Moeda).
- Fernandes, A. de A. (1999): *Toponímia portuguesa. Exame a um dicionário* (Arouca, Associação para a defesa da cultura arouquense).
- Ferreiro, M. (1990): *Gramática histórica galega* (Santiago: Edicións Laiovento).
- García, J.M. (1991): *Religiões antigas de Portugal. Aditamentos e observações às ‘Religiões da Lusitânia’ de J. Leite de Vasconcelos. Fontes Epigráficas* (Lisboa, Imprensa Nacional - Casa da Moeda).
- García Alonso, J.L. (1995): “La contribución de la toponimia prerromana de la Península Ibérica al conocimiento de las lenguas paleohispánicas. Los nombres de los cántabros”, en Agud, A. / Fernández Delgado, J.A. / Ramos, A., *Las lenguas de corpus y sus problemas lingüísticos*: 55-67 (Salamanca: Ediciones Clásicas - Universidad de Salamanca).

- Guerra, A. (1999): *Povos e lugares pré-romanos do Ocidente peninsular. Disertación de Doutoramento* (iné dita) (Universidade de Lisboa).
- Holder, A. (1896-1907): *Alt-celtischer Sprachsatz* (Leipzig: Teubner Verlag).
- IEW, Pokorny, J. (1994) [1959]: *Indogermanisches Etymologisches Wörterbuch*, 2 vols. (Tübingen und Basel, Francke Verlag).
- Krahe, H. (1954): *Sprache und Vorzeit* (Heidelberg: Quelle & Meyer).
- Krahe, H. (1955): *Die Sprache der Illyrier*, I (Wiesbaden: Otto Harrassowitz),
- Krahe, H. (1962): “Die Struktur der alteuropäischen Hydronymie”, *AAWL*, 5: 286-348.
- Krahe, H. (1964): *Unsere Ältesten Flussnamen*. (Wiesbaden: Otto Harrassowitz).
- LEIA, Vendryes, J., *Lexique étymologique de l'irlandais ancien. Lettre A*, 1959. *Lettre B*, par les soins de E. Bachellery et P.-Y. Lambert, 1980. *Lettre C*, par les soins de E. Bachellery et P.-Y. Lambert, 1987. *Lettres MNOP. Lettres R-S*, 1974. *Lettres T-U*, par les soins de E. Bachellery et P.-Y. Lambert, 1978. (Dublin: Institute for Advanced Studies - Paris: Centre National de la Recherche Scientifique).
- LIV, Rix H (1998): *Lexikon der indogermanischen Verben. Die Wurzeln und ihre Primärstammbildungen. Unter Leitung von Helmut Rix und der Mitarbeit vieler anderer bearbeitet von Martin Kümmel, Thomas Zehnder, Reiner Lipp, Brigitte Schirmer*. (Wiesbaden: Ludwig Reichert Verlag).
- Menéndez Pidal, R. (1952): *Toponimia prerrománica hispana* (Madrid: Gredos).
- Monteagudo (1986):, “Toponimia Costera Coruñesa. De Estaca de Bares a Malpica”, *Actas do Colóquio “Santos Graça” de Etnografía Marítima 4. Póvoa de Varzim 1986*: 29-71.
- Moralejo, A. (1953): “Sobre los nombres toponímicos gallegos en -obre y sus afines”, en *Estudios dedicados a Menéndez Pidal III*: 135-157 (Madrid: CSIC) (= Moralejo 1977b: 49-83).
- Moralejo, A. (1977a): “Topónimos variables con nasal o sin ella: en -edo/a o -endo/a”, *Verba*, 4: 301-309 (= Moralejo 1977b: 341-354).
- Moralejo, A. (1977b): *Toponimia gallega y leonesa* (Santiago: Pico Sacro).
- Moralejo, J. (2000): “De griegos en Galicia”, en Alganza, M. / Camacho, J.M.: *Epieikeia, Homenaje al profesor Jesús Lens Tuero*: 327-358 (Granada: Athos-Pérgamos).
- Moralejo, J. (2001): “Gallaecia y sus etimologías”, en Domínguez, M. / Moralejo, J. / Puentes, J.M. / Vázquez, E.: *Sub luce florentis calami. Homenaje a Manuel C. Díaz y Díaz*: 92-115 (Santiago: Universidade de Santiago).

- Piel, J. M. (1951): “Miscelánea de toponimia peninsular”, *RPF*, 4: 197-227.
- Piel, J. M. (1962): Sobre a terminación *-endo (-indo)*, *-enda* na fito-toponimia galego-portuguesa”: *Actas do IX Congreso Internacional de Lingüística Românica. Universidade de Lisboa 1959*: 153-163 (Lisboa: Centro de Estudos Filológicos).
- Piel, J. M. (1977): “Sobre os topónimos *Conimbriga*, *Condeixa* e *Alcabideque*”, *Conimbriga*, 16: 161-165.
- Piel, J. M. / Kremer, D. (1976): *Hispano-gotisches Namenbuch* (Heidelberg: Carl Winter Universitätsverlag).
- Prósper, B. (2002): *Lenguas y religiones prerromanas del Occidente de la Península Ibérica* (Salamanca: Universidad de Salamanca).
- Roldán, J. M. (1975): *Itineraria Hispana, Fuentes antiguas para el estudio de las vías romanas de la Península Ibérica* (Valladolid: Departamento de Historia Antigua).
- Schmidt, K. H. (1957): “Die Komposition in gallischen Personennamen”, *ZCP*: 26, 33-301.
- Schmoll, U. (1959): *Die Sprachen der vorkeltischen Indogermanischen Hispaniens und das Keltiberische* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz).
- Silveira, J. (1914): “Toponymia portuguesa (esboços)”, *Revista Lusitana*, 17: 114-134.
- TIR, Tabula Imperi Romani*, (Madrid, 1995 - 2002: IGN, CSIC, Ministerio de Cultura).
- Tovar, A. *IL, Iberische Landeskunde* 1-3 (1974, 1976 e 1989), (Baden-Baden, Valentin Koerner).
- Tovar, A. (1957): “Ilirios en España”, *BN*, 8.3: 278-280.
- Untermann, J. (1961): *Sprachräume und Sprachbewegungen im vorromischen Hispanien* (Wiesbaden: Otto Harrassowitz); versión española en *APL X*, 1963), versión portuguesa en *Revista de Guimarães LXXII*, 1962. A versión portuguesa é máis completa.
- Untermann, J. (1987): “Lusitanisch, Keltiberisch, Keltisch”, en Gorrochategui, J. / Melena, J. L. / Santos, J.: *Studia Palaeohispanica. Actas del IV Coloquio de Lenguas y Culturas Paleohispánicas (= Veleia 2-3)*: 57-76.
- Untermann, J. (1999): “Joan Coromines y la onomástica de la Hispania antigua”, en J. Solà: *L'obra de Joan Coromines. Cicle d'estudi i homenatge*: 183-192 (Sabadell: Fundació Caixa de Sabadell).
- Untermann, J. (2001): “La toponimia antigua como fuente de las lenguas hispano-celtas”, *Palaeohispanica*, 1: 187-212.

- Villar, F. (1995a): *Estudios de celtibérico y de toponimia prerromana* (Salamanca, Universidad de Salamanca).
- Villar, F. (1995b): *Los indoeuropeos y los orígenes de Europa* (Madrid: Editorial Gredos).
- Villar, F. (2000): *Indoeuropeos y no indoeuropeos en la Hispania prerromana* (Salamanca: Universidade de Salamanca).